

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Säaskilahti, Nina

Title: Tuhon ja rakkauden maisema

Year: 2014

Version: Published version

Copyright: © Tekijä & Nykykulttuurin tutkimuskeskus, 2014.

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Säaskilahti, N. (2014). Tuhon ja rakkauden maisema. In T. Saresma, & S. Jäntti (Eds.), *Maisemassa : sukupuoli suomalaisuuden kuvastoissa* (pp. 125-158). Jyväskylän yliopisto, Nykykulttuurin tutkimuskeskus. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja, 115.
<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5677-6>

TUHON JA RAKKAUDEN MAISEMA

Nina Säaskilahti

Jatkosodan päätteeksi entisten aseveljien, Suomen ja Saksan, välillä käytiin Lapin sota, jossa Saksan armeijan vetäytymistaktiikkaan kuului laajamittainen kulkuväylien ja rakennusten hävittäminen Pohjois-Suomessa. 90-prosenttisesti tuhoutuneessa Rovaniemen kaupungissa sodan jäljet ovat yhä näkyvissä konekivääriasemina, korsuina, bunkkereina, edelleen löytyvänä saksalaisperäisenä esi-
neistönä ja jopa rautatievarsien vierasperäisenä, sodan aikana junien mukana kulkeutuneiden siementen myötä levinneinä kasvu-
toina (Turunen 2011). Sodanjälkeinen aika on merkinnyt kuitenkin myös sodan näkyvien merkkien aktiivista poistamista maisemasta. Rovaniemellä jäljelle jääneet Saksan armeijan rakennukset on purettu, eikä vakiintuneita saksalaiskauteen liittyviä paikannimiä ole haluttu virallistaa (Ranta 2005).

Kotien, kulkuväylien, terveydenhuollon ja palveluiden osalta jälleenrakentaminen saatiin Pohjois-Suomessa ulkoisesti valmiiksi 1950-luvun alussa. Mentaalisesti jälleenrakentaminen on jatkunut kuitenkin paljon pidempään tai se on yhä kesken. (Tuominen 2005, 150.) Henkisen ja materiaalisen jälleenrakentamisen eri vaiheissa menneisyyttä on rakennettu kulloisenkin nykyisyyden tarpeista käsin. Vuonna 1978 paljastettiin Rovaniemellä Lapin sodan tuhoihin liittyvä muistomerkki, Jälleenrakennusveistos (Kuva 1). Sen edessä ei voi olla pohtimatta, mistä tämä moderniutta uhkuva teräskonstruktio meitä oikein muistuttaa. Nimityksensä mukaisesti se ei niinkään kerro hävinneistä arkkitehtonisista ja kulttuurihistoriallisista kerroksista, meitä edeltäneiden sukupolvien asuttamasta ajallis-tilallisesta kokonaisuudesta. Pikemminkin se muistuttaa siitä ponnistuksesta, jolla tuhkaksi muuttunut kaupunki siirtyi uuteen aikaan. Selviytymisen muistaminen on ollut tapa uskoa tulevaisuuteen, jonka menneisyys on voinut ajoittain olla parasta unohtaa.¹

Kaupunki voidaan sekä nähdä että lukea: se on kerrotun ajan ja asutetun tilan yhdistelmä (Ricoeur 2004, 151). Kaupunkia, sen his-

Kuva 1. Kari Huhtamo: Lapin jälleenrakentamisen muistomerkki 1944–1955 (1977). (Kuva: Pietu Arvola.)

toriallisia kerroksia ja kulttuurisen muistin monumentteja, voidaan siis lukea kertomuksena yhteisön muistista. Mutta mitä kaunokirjalliset tekstit kertovat tilallisesta ja ajallisesta muistista? Kuinka esimerkiksi sodan muistoa, maiseman näkyviä ja näkymättömiä ulottuvuuksia, lähestytään kaunokirjallisissa teoksissa?

Tässä artikkelissa kysyn millaisia valikoitumisen, vahvistumisen, kierrättämisen ja unohtumisen elementtejä pohjoisten sota-muistojen tuottamiseen liittyy. Kiinnitän erityistä huomiota muistamiseen sisältyvään toistumiseen ja unohtamiseen. Pohdinnoissani hyödynnän kirjallisuuden ja muistin suhdetta jäsentäneiden Astrid Erllin ja Ann Rigneyn (2006, 112) näkökulmia kirjallisuuden tapoihin osallistua kollektiivisen muistin tuottamiseen, uudelleentuottamiseen ja reflektointiin.²

Kirjallisuus on Erllin ja Rigneyn (mt., 112–113) mukaan osa kulttuurisen muistin tuottamista kolmessa mielessä: kirjallisuus on muistamisen muoto, kohde ja muistin muodostumisen tarkastelun väline. Kirjallisuus muistaa menneisyyttä tuottamalla kertomuksia. Toisaalta kirjallisuus on myös muistamisen kohde, sillä kirjallisuus ei vain muista menneisyyden tapahtumia ja ihmisiä, vaan myös aiempia tekstejä (teoksia, suullisen perinteen tuotoksia ja myyttejä). (Mt.; ks. myös Erll 2008; Erll 2009; Rigney 2005; Erll & Rigney 2009.) Kirjallisuuden muisti muodostuu siten intertekstuaalisuudesta (ks. myös Lachmann 2004; 2008). Kirjallisuus voi myös kuvata yksilöllisiä ja kollektiivisiä muistamisen tapoja ja prosesseja. Esimerkkinä ensin mainitusta käyvät ne traumaromaanit, joissa yksilön muistamisen prosessi muodostaa kirjallisen aiheen teokselle. Toisaalta kirjallisuus käsittelee myös kollektiivisen muistin sosiaalista muodostumista ja muistin eettisiä ja moraalisia ulottuvuuksia.

Ann Rigney (2008, 350–351) luettelee viisi eri tapaa, jolla yksittäinen teos voi olla osa kulttuurista muistamista. Teos voi rakentua aiempien muistamisen muotojen varaan tai kierrättää niiden elementtejä muodostuen diskursiivisten muotojen ja käytänteiden yhteiseksi viitekohdaksi. Lisäksi teos voi kuvata jotain tiettyä menneisyyden jaksoa tai tapahtumaa niin onnistuneesti, että se saavuttaa vakiintuneen aseman tuon ajanjakson esittäjänä. Teos voi nostaa

esiin uusia tai huomiotta jääneitä aiheita ja synnyttää julkista keskustelua menneisyydestä. Teos voi itsessäänkin tulla julkisen muistelun kohteeksi ja se voi tulla muistetuksi uusilla muistin areenoilla. Teoksia voidaan ottaa myös kriittisen arvioinnin ja uudelleen-tulkinnan kohteeksi erityisesti silloin kun ne edustavat kanonista muistia.

Pohjoissuomalaisesta sodan ja trauman maisemasta keskustelevat teokset ovat hyvä esimerkki kulttuurisen muistin muodostumisen prosesseista. Pohtiessani seuraavassa menneisyyttä tuottavien kertomusten esiinnousua, katoamista ja uudelleenmuistamista keskityn kolmeen 1980-luvulla Pohjois-Suomen ulkopuolella melko tuntemattomaksi jääneeseen romaaniin.³ Osan ammattiurastaan pohjoisessa muun muassa toimittajana viettänyt Kaarlo Haapanen (1918–1999) julkaisi vuonna 1989 puoliomaelämäkerrallisen romaanin *Ja Lappi oli autio ja tyhjä* (myöhemmin teoksesta käytetään myös lyhennettä JLAT). Posiolaiskirjailija Leevi Mikko-la (1925–) julkaisi puolestaan laajemman teossarjan, josta nostan esille realististen sotaromaanien traditioon liittyvän romaanin *Pohjoinen palaa* (1987, jatkossa PP). Näiden lisäksi käsittelen pohjoissuomalaisen kirjailijan Ritva-Kaija Laitisen (1935–) teosta *Pahan morsian* (1986, jatkossa PM). Laitisen teoksen tapa kuvata päähenkilön kokemusta minän menettämisestä jamuistin toiminnasta sota-ajan järkyttävistä kokemuksista toipumisessa sijoittaa teoksen traumaromaanien genreen.

2000-luvulla pohjoiseen maisemaan sijoitetut kertomukset sota-ajasta ovat nousseet entistä useammin historiallisten romaanien aiheiksi. Asettamalla nämä uudemmat teokset edellä mainittujen romaanien rinnalle havainnollistan muistamisen ja unohtamisen toisiinsa kytkeytyviä prosesseja. Kysyn erityisesti, miksi katse on käännetty pois tuhoutuneesta maisemasta ja kohdistettu erääseen keskeiseen teemaan, suomalaisnaisten ja Saksan armeijaan kuuluneiden miesten seurustelusuhteisiin. Jäljitän tämän kirjallisen aiheen liikettä kulttuurisen muistin muodostamisen prosesseissa ja pohdin miksi teema on säilynyt niin sitkeästi elossa.

Muistin ja unohduksen maisema

Kaarlo Haapanen kuvaa teostaan *Ja Lappi oli autio ja tyhjä* (1989) tosipohjaiseksi. Teos sijoittuu Rovaniemelle, kauppalaan joka oli muuttunut ensin ”saksalaisten kaupungiksi” 20. Vuoristoarmeijan valittua paikkakunnan omaksi keskuspaikakseen.⁴ Saksalaisten vetäytymisen myötä kauppa oli kokenut uuden muodonmuutoksen hiiltyneiden kasojen seassa töröttävien savupiippujen tuhotuksi maisemaksi. Teos kertoo kauppalan jälkimmäisestä vaiheesta henkisen ja konkreetin jälleenrakentamisen ympärille kehkeytyvän jälleenrakennuskertomuksen kautta. Se kerrotaan teoksen päähenkilön, sodasta asuinseuduilleen palaavan Matti Hokan, näkökulmasta. Teos alkaa lukijalle osoitetulla esipuheella:

Lukijalle

Tuhottu Lappi jälleenrakennettiin syksyn 1944 jälkeen vuosikymmenessä ennalleen – jopa ehommaksikin. Rakennustyöstä on kirjoitettu laajoja, perusteellisia ja asiakirjoihin perustuvia muistelmia, kokoomateoksia sekä kuntakertomuksia. Tässä on yksi kuvakulma. Tämän kirjoittaja oli mukana alusta alkaen. Hän näki, kuinka rakentajat porras portaalta, maakuopista, pihasaunoista alkaen rakensivat kotejaan, siinä sivussa kotikauppalaansa ja kotilääniään, jonka väki saattoi palata evakosta sikäli kuin asuntoja valmistui. Kirjoittaja voi vakuuttaa että joka tapahtuma on totta ja että hänen ei ole tarvinnut keksiä mitään. Sitä hän ei voi taata, että joka tapahtuma olisi peräisin juuri niiltä kuukausilta, jotka kirja kattaa. Kaikki on koettu paikan päällä ja maan tasalta. Kirjoittaja ei pyydä anteeksi, että asiat kerrotaan näin ja näistä. Pyytäkööt anteeksi ne, jotka antoivat Lapin tuhota ja nimenomaan ne, jotka sen tuhosivat. Jos tuhoajat osasivat työnsä – kuuluivathan he Euroopan sivistyneimpään kansakuntaan – työnsä osasivat jälleenrakentajatkin. Heitä tämän kirjoittaja lopunikäisesti kunnioittaa ja heidän kestävyyttään kiittelee.

Haapasen teos kertoo siis sen tekijän muistamasta menneisyydestä. Mutta millainen muistamisen teko teos on? Esipuheessaan Haapanen kehystää teoksensa muistin eettisillä ja moraalisisilla kysymyksillä. Suhde menneisyyden (ne historialliset tapahtumat, joista teoksessa kerrotaan) ja nykyisyyden (esipuheen kirjoittamisen hetki) välille rakentuu syyllisyyden, vastuunkannon, anteeksipyy-

tämisen ja jälleenrakentajien muiston kunnioittamisen kysymysten kautta.

Kaarlo Haapanen näyttää pohtivan kuitenkin myös sitä, kuuluisiko hänen itsensäkin pyytää anteeksi. Toteamalla ettei hän aio pyytää anteeksi hän tuo implisiittisesti esiin, että paitsi kerrottuihin tapahtumiin, myös kertomiseen voisi potentiaalisesti sisältyä anteeksipyydettävää. Mutta Mitä Haapanen oikeastaan voisi pyytää anteeksi ja keneltä?

Ehkä hän viittaa käänteisellä anteeksipyyntönsä vaikenemisen rikkomiseen. Haapasen teos *Ja Lappi oli autio ja tyhjä* samoin kuin Ritva-Kaija Laitisen teos *Pahan morsian* ja Leevi Mikkolan *Pohjoinen palaa* ilmestyivät 1980-luvulla tilanteessa, jossa eräitä sotaan liittyviä yhteisiä kokemuksia ympäröi yhä sosiaalisesti konstruoitu vaikenemisen kulttuuri (ks. Lähteenmäki 1999, 220; Tuominen 2001, 366–340; Tuominen 2012; Virolainen 1999, esim. 40).

Sotaa ja muita katastrofaalisia tapahtumia seuraava vaikeneminen voidaan Jay Winterin (2010, 2–6) mukaan jakaa kolmeen eri tyyppiin. Liturginen vaikeneminen mahdollistaa suremisen ja menetysten aiheuttaman kärsimyksen prosessoimisen. Strategisen ja poliittisen vaikenemisen kautta pyritään tasapainottamaan menneisyyden tapahtumiin liittyviä poliittisia jännitteitä ja toisinaan myös siirtämään kipeiden muistojen reparaatiota. Essentialistinen vaikeneminen liittyy puolestaan tapaan, jolla määritellään kenellä on etuoikeus puhua sotaan liittyvistä kokemuksista.

Kaarlo Haapasen teoksen kaltaiset paikallishistoriaan kytkeytyvät muistamisen teot ja niiden kautta käyty keskustelu voidaan nähdä yhteisön käytössä olevana välineenä työstää yhteisön symbolisia haavoja eli liturgisen vaikenemisen ympäröimiä patologisia ja traumaattisia muistin ulottuvuuksia. Suomalaisnaisten ja saksalais-sotilaan rakkaussuhteesta keskustelevan Ritva-Kaija Laitisen teoksen *Pahan morsian* aikalaisvastaanotossa korostettiin juuri teoksen merkitystä yhteisön itseymmärrykselle. Marja-Riitta Vainikkala (1987, 61) totesi kirja-arviossaan teoksella olevan ”sosiaalinen tilaus” pohjoisessa, missä saksalais-sotilaiden ja suomalaisnaisten seurustelusuhteet olivat tuolloin puheenaiheena tabun asemassa. Pent-

ti Harjumaa (1986) puolestaan kuvasi Laitisen teoksen käsittelevän ”kipeää aihetta”.

Myös poliittisella vaikenemisella on ollut vaikutusta sota-ajan tapahtumien julkiseen muistamiseen. Historioitsija Marianne Junila (2000, 29) on todennut, ettei sodanjälkeisessä Suomessa tarjoutunut mahdollisuuksia vuosien 1941–1945 tapahtumien purkamiseen, sillä poliittisen ilmapiirin seurauksena aseveljeyden aikaa ei nostettu julkisen keskustelun kohteeksi. Pohjois-Suomessa oli järjestetty jo 1970-luvulta lähtien sota-aikaan liittyviä muistitietokouluja. Haapasen, Mikkolan ja Laitisen teosten ilmestymisen aikaan Lapin liiton järjestämän keruun aiheeksi valittiin kotirintama. Kirjoituskilpailun satona oli myös suomalais-saksalaista rinnakkaiseloa muistelevia kirjoituksia (Arrela & Rännäli 1991). Aihe nousi esiin julkisen muistin eri areenoilla samanaikaisesti vuosikymmenen taitteessa.

Useat pohjoisista sota-ajan muistoista keskustelleet tutkijat ovat myös tuoneet esiin essentialistiseen vaikenemiseen luokiteltavissa olevia julkisen muistamisen piirteitä. Lapin sotaa on pidetty vähempiarvoisena muihin Suomen sotiin verrattuna ja aiheeseen perehtyneet historian tutkijat (esim. Ahto 1985, 129) ovat siksi omissa puheenvuoroissaan korostaneet sen merkitystä Suomen muiden sotien rinnalla. Lapin sodasta ja sen jälkiseurauksista on edelleenkin tehty vain vähän tutkimusta. Kulttuurihistorioitsija Marja Tuominen (2003, 104; 2005, 150; 2011, 63–66) onkin toistuvasti huomauttanut, että vaikka pohjoissuomalaisten sotakokemukset poikkesivat huomattavasti muiden suomalaisten samanaikaisista kokemuksista, sekä pohjoissuomalaisten yleensä että erityisesti saamelaiden kokema sota ei kuitenkaan ole ollut näkyvä osa sitä kokonaisuutta, josta puhutaan ”suomalaisten sotakokemuksena” (ks. myös Lähdenmäki 1999, 225).

Lapin sodalla ei ole ollut suomalaisessa muistikulttuurissa samaa kansallista symboliarvoa kuin esimerkiksi Talvisodalla (Kivimäki & Tepora 2012, 272). Voidaan myös pohtia, onko Lapin tuhosta muodostunut kansallisessa tietoisuudessa tunnistettu kulttuurinen trauma, vai onko Lapin tuhoutumisen muistaminen jäänyt lä-

hinnä pohjoissuomalaisten kannattelemaksi traumaattiseksi muistoksi, jota on edelleenkin käsitelty muun muassa korvaavan oikeuden käsitteiden kautta (esim. Martikainen 2005).

Edellä kuvailemani muistamisen vastapuolena olevat vaikenemisen ja unohtamisen ulottuvuudet muodostavat sen taustan, jota vasten Kaarlo Haapasen, Ritva-Kaija Laitisen ja Leevi Mikkolan teosten tapa muistaa asettuu. Haapasen, Mikkolan ja Laitisen teokset osallistuivat kollektiivisen muistin työstämiseen tuottamalla sukua, perheitä ja yksilöitä kohdanneista sotatapahtumista ja niiden seurauksista kaunokirjallisuutena julkaistuja kertomuksia. Pohjoissuomalaisia sota-ajan muistoja käsittelevillä kaunokirjallisilla teoksilla on ollut erityistä merkitystä pohjoisen paikallisyhteisöille, joiden menneisyydestä ei ole laadittu viljalti fiktiivisiä tai tosipohjaisia esityksiä.⁵

Muistamisen aktit ja menneisyyttä koskevat eettiset arvioinnit ovat kuitenkin aina nykyisyyttä lähtöisiä (esim. Neumann 2008, 131, 137) ja tulevaisuusorientoituneita (Gutman, Sodaro & Brown 2010). Lisäksi menneisyyden esitykset rakentuvat aiempien eri medioissa tuotettujen esitysten varaan. Kulttuurisen muistin tuottamiseen sisältyy siten sekä toistamisen että uudelleentulkinnan elementtejä. Seuraavassa tarkastelen lähemmin suomalaisnaisten ja Saksan armeijaan kuuluneiden miesten suhteiden kuvauksia vaikutusvaltaisena menneisyyden muistamisessa hyödynnettynä muistisijana.

Sodan puhdistettava lika

Rovaniemellä kirkontörmää noustessa tytär ehtimiseen kyseli:

–Koska tullaan Rovaniemelle? Missä talot ovat? Miksei täällä liiku ketään? Miksi nuo savupiiput on paljaaltaan? Ja lopulta – Miksi sie äiti itket? (JLAT, 54)

Näin Kaarlo Haapanen kertoo kolmihenkisen Hokan perheen paluusta tuhoutuneeseen Rovaniemen kauppalaan. Tytär ei saa kysymyksiinsä vastauksia. Yhteiseen surun kokemukseen ei teok-

sen kerronnassa sodan runteleman maiseman kohtaamisen jälkeen muutenkaan enää palata. Teos muistaa traumaattista menneisyyttä pikemminkin uuden rakentamisena kuin vanhan suremisena. Huomio on konkreettista, näkyvässä jälleenrakentamisessa. Teos alkaa tuhonjälkeisen maiseman kohtaamisesta ja päättyy kun perhe saa tiedon heille oman talon rakentamista varten myönnetystä tontista.

Haapasen teos rakentaa kuitenkin sodan kulttuurista muistia tuhoutuneesta maisemasta ja sen eheäksi saamisesta käsin – sekä henkisessä että materiaalisessa mielessä. Teos kuvaa elämän aloittamista tyhjästä, omaan neuvokkuuteen ja toisten antamaan apuun nojautuen. Menneisyyden tapahtumia tulkitaan oikeistolaisuus–vasemmistolaisuus-akselilla ja tässä mielessä teoksen menneisyyden esitys on sekä tulkinta menneisyyden tapahtumista että ehdotus toivottavasta tulevaisuudesta. Ennen muuta teoksessa synnytetään miehen näkökulmasta kerrottu selviytymistarina. Teoksessa rakennetaan sodasta selviytymistä ammattitaidon, maskuliinisen uurasituksen, neuvokkuuden, taitavuuden ja toveruuden varaan rakentavana jälleenrakentamisena.

Teoksen päähenkilö Matti käy katsomassa polttamatta jääneitä ja evakuoitumisen takia toistaiseksi tyhjiillään olevia asuintaloja löytääkseen omalle perheelleen asuinsijan. Samalla hän vierailee omalla kotipihallaan, löytäen ehjänä vain muutamia rautaisia työkaluja ja padan (JLAT, 32):

Matti antoi saksalaisille ainakin siinä kunnian, etteivät ne olleet mi-hinkään koskeneet. Kaikki oli tuhattu omille paikoilleen. Ne halusivat kunnioittaa ihmisten omaisuutta vain polttamalla sen tai sitten laskivat, että anastetun tavaran kuljettaminen Norjaan ja sieltä Saksaan olisi työläs hanke. Mutta hetkanputket, istuimen jouset ja patakin olivat paikoillaan, niille oli riittänyt vain tulen tuikkaaminen nurkkiin.

Piharakennuksen toisessa päässä oli ollut puuliiteri ja Matin silmäteriä, timpurin työkalut ja koko tila kattoa myöten täynnä katkottua honkapuuta. [– –] Vain tuhkakasa 15 honkamotista oli jäljellä – ja tietenkin työkalujen metallit. Matti tonki timpurikalutuhkista kolme kirveenterää, vasaran, nuijat ja temmien ruodot. Niistä saisi varsittamalla vielä käypäiset.

Sodan tuhoista selviytyminen, materiaallinen jälleenrakentaminen, käynnistyy työkalujen löytymisestä. Pian Matti saa myös ajatuksen suovan keittämisestä. Ratapihalta löytyy junavaunullinen lehmien ruhoja, tutulta kauppiaalta Matti saa taas ostetuksi muut suovankeittoon tarvittavat aineet. Matti tovereineen myy saippuan eri laitosten naispuolisille siivoojille (JLAT, 72):

Ensin piti tehdä suunnitelma, valita isot talot: lastensairaala, jota kauppalanvirastoksi kunnostettiin, Teeveehoon iso verstaas ehjäksi jääneessä postitalitalossa ja Rauman autokorjaamo.

Lastensairaalatalossa vastaanotto oli niin ystävällinen, että se suorastaan huolestutti. Matti kysyi vahtimestarilta, kenelle tavaraa näytäisi, ja mies neuvoi:

– Mene tuonne alakerthan. Siellä on muija suunnittelemassa siivouksia ja se kirvaapi, että milläs siivoat kus saippuaa ei ole silimäänkään.

–Mitä? Suopaa? Mikä herran lahja ja lähettiläs se sie poikariepu olekhan! Näytästä! Ihan sitten het niin kaunhin keltasta patasuopaa. Minkä verran sulla tätä on?

Naiset siivoavat tuhon jälkiä pois: sodan nokea ja likaa. Siinä missä miehet tarttuvat vasaraan ja sahaan, naiset saavat käsiteltäväkseen lian ja saastan. He jynssäävät sitä minkä kerkeävät, raivaavat perheille asuintilat, siivoavat saippuan puutteessakin rakennuksia. Kun naiset ovat jynssäämässä sodan likaa kodeissa ja julkisissa rakennuksissa, miehille on varattu mittakaavaltaan suurempi ja näkyvämpi jälleenrakennustyö, teoksessa keskeiseen asemaan nouseva parakkien ja lossien rakentaminen.

Suovan keittäminen ei ehkä kuitenkaan ole vain Matti Hokan ansaintakeino. Matti Hokka on nimittäin sodan synnyttämän lian puhdistustyössä myös puhdistukseen sodan henkisen lian pois. Lukija ohjataan osallistumaan tähän puhdistustyöhön kuljettamalla häntä Matti Hokan rinnalla, etsimässä puhdistettavaa sodan likaa. Mutta mistä sodan henkinen lika ja epäjärjestys tarkalleen ottaen löytyvät?

Matti Hokka kertoo tuttavalleen saksalaisen kanssa ”kynkästel-leestä” paikkakunnan työstä, Ainosta (JLAT, 132). Tämä oli Matille aseveljeyden aikaan kertonut kuinka hienoa oli, kun ihan taval-

linen kirjanpitäjä ihan tavallisesta osuusliikkeestä voi olla toivot-
tamassa saksalaisia vieraita tervetulleeksi Suomeen ja napapiirille.
Tähän Matin keskustelutoveri Antti kommentoi: ”Mitähän napaa se
mahtoi tarkoittaa?”

Matti jatkaa keskustelua:

Minulle jäi vähän kaunoja sille sotavuosiltakin. Minä ja Pirskanen aina
vuoroteltiin loman aikana, että käytiin toinen toisemme kotona nou-
tamassa siviilipaketti kaverille. Minä menin Pirskaselle. Siellä oli sen
Alpon vaimo ja pari tuttava naakkaa – se kirjanpitäjä Aino oli toinen.
Se helvetin kyömyynokka koko ajan nalkutti haisevista ja hikisistä ja
huonokäyttösisistä suomalaisista sotilaista, jotka ovat kateellisia sak-
salaisille. Mosurit moittivat meitä... se painoi sormellaan tissiään ja
sanoi vielä että m e i t ä, jotka seurustelemma saksalaisten kanssa. Ja
se sano siellä Pirskasella, että hänellä on jo kolmas lentäjävääpeli, jon-
ka kanssa hän on ollut. Ensimmäinen putosi ilmataistelussa, ja toinen
ei palannut lomamatkaltaan Saksasta, että tämän kolmannen parakille
hän saa aina mennä. Ja se vielä kyhnytti kyömyä nenäänsä, sanoi, että
hän Aino Lipateus Virsu on erittäin ylpeä saksalaisten kanssa saavut-
tamastaan onnesta.

Matti Hokkaa puhtaiden saksalaissotilaiden kanssa seurustellut
Aino oli jäänyt kismittämään. Niinpä sodan jälkeen, osana henkistä
puhdistustyötään, hän menee tätä tapaamaan. Ainon koti ei ole siis-
ti, sekin on – nyt henkisesti ja materiaalisesti raunioituneessa kaup-
palassa – sodan likaama (JLAT, 132–133):

Tavallisesti naisten asuma huone on järjestyksessä ja puhdas. Naiset
osaavat hoitaa ympäristönsä oikein. He sanovat usein, että kysymys
ei ole siivouksesta, vaan siitä että pidetään paikat järjestyksessä. Nei-
ti Virsun nurkkaus oli sekaisin. Kaikki tavarat oli kaadettu vuoteelle.
[– –] Virsu lajittelee tavaroitaan ja sanoo: Kyllä tämä on hirveää ai-
kaa. Pyyhkiä nyt noin pois elämästään neljä vuotta ja kaikki saksalai-
set... – Montako niitä oli? Neiti Virsu ei vastannut Matille, mutta sa-
noi tytöille. – Saatte tuosta kasasta ottaa mitä tahansa, minkä kapistuk-
sen hyvänsä.

Matilla kuten muillakin paikkakunnan asukkailla on pula kaikkes-
ta arkitavarasta, välttämättömästäkin. Ainon epäjärjestyksessä ole-
va koti on sen sijaan luksustavaroita täynnä. Teoksen kertoja tote-
aa, että saksalaisilta saadut tavarat ovat Ainolle rakkaita muisto-

ja, mutta ne pitää silti antaa pois. Ainoon ei ole iskenyt kuitenkaan saksalaisinho. Muistoesineet on annettava pois, sillä hän on menossa kihloihin. Kaikki Ainon saksalaiset olivat kadonneet, pudonneet, kuolleet vuorollaan. Matti purkaa nyt kaunansa Ainoa kohtaan, ja antaa takaisin siitä mitä oli aiemmin saanut tältä kuulla suomalais-sotilaiden likaisuudesta. Matti oikeuttaa vihansa viittaamalla tilanteeseen, jossa Aino oli pitänyt rintamalta kotiin piipahtavia suomalais-sotilaita likaisina. Nyt Matti siirtää likaantumisensa takaisin Ainolle, josta tulee sodan likaama (JLAT, 133):

Säälistää, kun te olette saanut lankaanne suomalaisen, jononne viimeiseksi. Minun käy poikaa sääliksi. Saada nyt kolmen lentäjävääpelin jätös. Täällä on puhuttu saksalaisten jälkeensä jättämästä aineellisesta tavarasta, että niiden hoitamiseksi perustetaan yhtiö nimeltä Lapin Jäte. Se on hyvä nimi, eikä sen tarvitsisi koskea vain aitauksen sisäpuolelle varastoituja tavaroita.⁶

Matti kertoo, että jos Virsu aikoo unohtaa menneisyytensä lahjoittamalla roitteensa pois, hän kyllä aikoo muistaa. Puheenvuorollaan Matti siirtää suomalaissotilaan likaisuuden Ainolle, henkilöhammole, joka oli nyt omasta toimestaan ja omien valintojensa kautta sodassa likaantunut ”Lapin jäte”. Mutta vastineeksi Aino toteaa, ettei Matin kannattaisi kovin leveillä, sillä hänellä on kotona omasta takaa samanlaisia unohtajia. Aino kehottaa Mattia kysymään asiaa vaimoltaan (JLAT, 134):

Minä olin vapaa menemään niiden kanssa. Kaikki muut eivät.

Likaisuus on siirtynyt suomalaissotilailta saksalaissotilaiden kanssa kynkästelleisiin, ”jätöksiin”. Tämä ei kuitenkaan ole saunassa puhdistuvaa näkyvää likaa, vaan henkistä saastumista, syyllisyyttä ja häpeää, jonka Matti kiinnittää saksalaissotilaiden naiseen. Henkissä puhdistustyössä eli sodan jälkiselvittelyssä on erotettava toisistaan sisäisesti puhtaat ja väärin valinneet saastaiset. Kuka tahansa – ehkä koko naissukupuoli – voi olla likaantunut. Matin on käännettävä arvioiva katseensa myös kohti omaa vaimoaan.

Epäluulo ja seksuaalinen kauna kohdistuvat naiseen, ja kaikki naiset, Matin oma vaimokin, ovat vähintäänkin epäilyksenalaisia

huhujen kohteita. Naiset saavat kantaakseen rauniokasojen noen, saksalaissotilaiden jättämän henkisen ja materiaalsen jätekanan – tuhon ja rakkauden maisemaan rintamalta palanneiden miesten kaunan, katkeruuden ja epäluulon.

Matti kohtaa tuhon ja rakkauden maisemassa sodan likaa jynssäävien naisten ja epäilyksen varjon likaamien naisten lisäksi myös fyysisiä rakkauden akteja harjoittavia naisia. Väli aikaistilan seudulle houkuttelemia korttihuijareita ja pikkurikollisia sekä miehiä maksusta vastaanottava muualta ansaintatyöhön kauppalaan tullut nainen tulevat yllätetyiksi jokirannasta. Katseilta suojaavien yksityisasuntojen seinien palamisen jälkeen, kadulla, erilaisissa parakeissa ja muissa yhteisasumuksissa, ei aina kuitenkaan voi tietää, millainen seksuaalinen kanssakäyminen viittaa maksulliseen rakkauteen. Parakissa rakkauselämäänsä viettävä pariskunta joutuu tutkivien katseiden kohteeksi ja todistelemaan yhteiselämänsä laillisuutta.

Matti Hokka on myös pestautunut moraalisen epäjärjestyksen tilassa olevan kauppalan laillista ja siveellistä järjestystä ylläpitävään ryhmään ja kiertelee poliisin apuna kauppalan kaduilla ja parakeissa. Tässä tehtävässään hän keskustelee samasta asiasta kuin Kaarlo Haapanenkin: yhteisön moraalista järjestyksestä tuhon ja tragedian maisemassa.

Nainen traumaattisen menneisyyden ja paremman tulevaisuuden heijastuspintana

Haapasen teoksen tavoin myös Leevi Mikkolan sotaromaani *Pohjoinen palaa* (1987) keskustelee sota-ajan muistoista epäluotettavan naisen henkilöhaamon kautta. Teoksen näkökulma on morsiamensa pettämäksi tulevan jänkäjääkäriin. Teoksen Nainen, suomalaissotilaan kihlattu Helena, on eroottisesti houkutteleva ja nähtävästi miehen halun täyttämiseen alati valmis. Petollisuuttaan Helena valitsee kuitenkin saksalaissotilaan mukaan lähtemisen.

Morsiamen pettämäksi tuleminen toimii teoksessa vertauskuvana nuoruutensa ja viattomuutensa isänmaalleen antaneiden suomalaissoitilaiden pettymykselle.⁷ Kärsimysnäytelmän loppunäytöksessä, saksalaissotilaiden vetäytymisvaiheessa, jänkäjääkärit joutuvat seuraamaan omin silmin kotiseutunsa ja samalla odottamansa sodanjälkeisen tulevaisuuden tuhoutumista. Morsianta ja kotimaata kohtaan tunnettu rakkaus ja suojelunhalu eivät lopulta riittäneet esittämään molempiin kajoamista. Sodasta selviytyminen alkaakin uuden, seksuaalisesti pidättyvämmän mutta luotettavamman kihlatun löytymisestä.

Mikkolan teoksen kanssa samoihin aikoihin ilmestynyt Ritva-Kaija Laitisen teos *Pahan morsian* loi saksalaissotilaan kanssa seurustelleesta naisesta moniulotteisemman henkilöihahmon. Teos keskustelee menneisyyden muistamisen ristiriidoista teoksen päähenkilön, Lauran, valintojen ja kohtalon pohtimisen kautta. Laura on joutunut kohtaamaan traumaattisen menneisyytensä vierailtuaan kotipaikkakunnallaan ja ryhtyy siitä aiheutuneen henkisen romahtamisen seurauksena muistelemaan sotavuosien tapahtumia. Teoksen alussa on vaikuttava saunassa tapahtuvan kotisynnytyksen kuvaus. Synnytystapahtuman keskelle tulee synnyttämässä olevan naisen väkivaltainen isä Akseli ja tämän sisar Kaisa-Reeta (PM, 15):

Hän ei ehkä olisi tehnyt minulle mitään tullessaan saunaan ellei Kaisa-Reeta olisi yllyttänyt häntä raivoon. -Siinä se nyt saksalaishuora punoo penikkaansa. Se laukaisi Akselin pimeät syöverit ja vei viimeisenkin järjenhivenen. En tiedä miten kaikki tapahtui, sillä minulla oli juuri yksi kovimmista työntöpoltoista. Siinä vaiheessa isän aiheuttamat kivut eivät tuntuneet miltään. Hänen on täytynyt repiä minut alas lauteilta lattialle, koska poika syntyi siihen. Isäni potki minua peltosaappailaan pitäen kaksin käsin kiinni hiuksistani, joten yläruumiini pakostakin nousi melkoisen koholle ja taisi helpottaa pojan ulostuloa. Kaikeksi hän olisi tappanut minut siihen paikkaan ellei huuto ja mekkala olisi hälyttänyt naapurin isäntää paikalle.

Synnyttämisen ja väkivaltaisuuden yhdistäminen päähenkilön samanaikaisesti kokemaksi tapahtumaksi ylittää lukijan sietokyvyn. Lukija todennäköisesti tuomitsee isän epäinhimillisestä käyttäytymisestä, tyttären fyysisten kärsimysten lisäämisestä, vaaran aiheut-

tamisesta sekä synnyttävälle äidille että syntyvälle lapselle ja anteeksiantamattomasta tavasta kohdata omaan sukuun tuleva uusi jäsen. Kohtauksen kautta ei kuitenkaan jäsennetä pelkästään isän, tyttären ja vastasyntyneen välillä vallitsevia suhteita, joita väkivalta näyttää hallitsevan. Tämän yhteisen historian jakavien perheenjäsenten välisenä suhteena näyttäytyvän tason lisäksi kohtauksessa esitellään lukijalle syyllisyyden ja kaunan kysymysten värittävä sodanjälkeinen aika, joka ei ole jättänyt Lauraa rauhaan. Sanan ”saksalaishuora” myötä lukija siirtyy sodanjälkeiseen raunioituneeseen mentaaliseen ja konkreettiin maisemaan ja siihen sisältyvien syyllisyyden, häpeän ja kaunan kysymysten äärelle.

Synnytystapahtuma sijoittuu pohjoissuomalaiseen kylään Kemijärven seudulle vuonna 1945. Sen todistajat ovat palanneet raskaalta evakkomatkalta takaisin kotikyläänsä. On jälkiselvittelyjen aika. Kyläyhteisö perustaa epävirallisen tuomioistuimen, jonka tarkoituksena on selvittää saksalaisten kanssa seurustelleiden naisten syyllisyyttä. Lauraakin kuulustellaan: hän saa todistaa seurustelua saksalaisten kanssa organisoinutta kylän opettajatarta vastaan.

Tyttäreensä synnytystapahtuman raivostuttama ja tätä pahoinpitelemään yltyvä isä on juuri palannut rintamalta. Yhteisö ei hyväksy isän väkivaltaista käytöstä, mutta näyttää toisaalta olevan kyvyttöön estämään sitä. Pahuus vyöryy Lauran yli hänen itsensä kykenemättä siitä irtautumaan, aina siitä lähtien kun hänen valintansa seuraukset alkavat laueta.

Laura on tehnyt yhden ratkaisevan valinnan, joka on johtanut tähän tilanteeseen, rakkauden ja väkivallan yhtäaikaiseen kokemukseen. Suomalais-saksalaisen aseveljeyden aikaan Laura on rakastunut nuoreen saksalaisotilaaseen, Klausiin. Kun aseveljeys muuttuu suomalaisten ja saksalaisten välisiksi vihollisuuksiksi, kyläläiset saavat käskyn valita parhaat lypsylehmät, kerätä välttämättömät tavarat ja lähteä sodan jaloista pois. Laurakin lähtee evakkomatkalle. Kaisa-Reeta, väkivaltaisen isän pahasuinen sisar, ryhtyy kuitenkin ratkaisevalla hädän ja epätoivon hetkellä moittimaan Lauraa veljeilyä saksalaisten kanssa. Laura päättää kääntyä takaisin, palata tyhjentyneeseen kotikyläänsä ja seudulla majoilevien saksala-

laissotilaiden luo. Laura valitsi rakkauden saksalaismieheen perheensä ja sukusiteisiin liittyvän lojaalisuuden sijaan. Lojaalisuus ei perustunut vastavuoroisuuteen, sillä side sukuyhteisöön oli arvostelevan tädin kautta jo valmiiksi heikko.

Pian Klausin mukana Saksaan lähtemistä suunnitteleva Laura osallistuu jo vetäytyvien saksalaisjoukkojen huoltamiseen. Samalla hän joutuu saksalaisten omiinsa ja Pohjois-Norjassa myös paikallisiin asukkaisiin kohdistuvan julmuuden todistajaksi. Naisen asema saksalaisen rinnalla alkaa paljastua, kun Norjassa parakin huonetoveri kuolee puoskaroituun aborttiin ja kun viimeistenkin saksalaisten lähdettyä suomalaistyttöjä kuulustellaan, hiukset kynittää ja heitä kuljetetaan häpeäsaatossa läpi norjalaiskaupungin. Laura on auttanut norjalaisperheitä pakenemaan palamaan sytytetyistä kotikylistä, mutta vihaa ja inhoa Lauraa kohtaan osoittavat norjalaisviranomaiset eivät lainkaan huomioi Lauran toimintaa norjalaisperheiden auttajana. Suomeen siirtämisen jälkeen on vuorossa lääketieteellinen alistaminen, sukupuolitautilien etsiminen Kemin sairaalassa ja lopulta oman kyläyhteisön kohtaaminen ja saksalaisotilaan pojan synnyttäminen kotisaunassa.

Lauran isä näyttää pitävän Lauraan kohdistuvaa väkivaltaa oikeutettuna: Laura on hänelle itsestään selvästi syyllinen. Mutta mitä vastaan tätinsä ja isänsä ”saksalaishuoraksi” nimittämä Laura oikein rikkoo? Laura on tehnyt työtä Saksan armeijan hyväksi puhelinkeskuksesta ja myöhemmin osallistuu haavoittuneiden saksalaisotilaiden hoitamiseen kolonnan vetäytyessä kohti Norjaa. Saksan armeijan palveluksessa työskentely ei kuitenkaan näytä pohjoissuomalaiselle yhteisölle olevan samalla tavalla ongelmallista kuin Saksan armeijaan kuuluneen sotilaan kanssa seurusteleminen ja tämän mukaan lähteminen. Miesten välillä harjoitettu taloudellinen ja sosiaalinen aseveliyhteistyö ei sekään nouse keskustelun kohteeksi.

Lukijalle kerrotaan, että Laura on ensinnäkin katkaissut suhteensa lokaaliin aikaan ja paikkaan. Hän on hylännyt yhteisönsä käyttäytymisnormit ja ottanut käyttöönsä tulevan kotimaansa vieraat tavat (PM, 65):

Ja minä join heidän kanssaan, join joskus enemmän kuin nuoren tytön on sopivaa juoda, mutta mentyäni ylioppilaskirjoitusten jälkeen heidän kasarmilleen töihin vapauduin kotikyläni moraalista ja halusin samastua saksalaisiin sillä sehän oli minun tuleva kansani.

Saksalaissotilaan kanssa seurustelun aloittanut Laura ei sitoudu enää yhteisönsä silloisiin normistoihin ja käyttäytymistapoihin: hän ottaa ennakkoa tulevasta omaksuen ”tulevan kotimaansa tavat”. Valintansa kautta Laura on myös katkaissut ennalta suhteensa oman yhteisönsä kohtaloon. Hän ei tule olemaan jakamassa paikallisyhteisön yhteistä tulevaisuutta, sodanjälkeistä aikaa. Laura ei siis sitoudu sodanaikaisen naisen symboliseen tehtävään kotirintamalla. Päinvastoin Laura haaveilee jättävänsä kotimaansa, sen jonka eteen toiset naiset ja miehet ovat uhranneet ja kärsineet. Suhteensa kotiseutuunsa katkaissut Laura tulee kyläyhteisönsä sisällä osoitteeksi syylliseksi paikkaan ja kansallisuuteen kytkeytyvien symbolisten suhteiden purkautuessa Lauran omien valintojen kautta.

Saksalaisen kanssa seurustelusuhteeseen ryhtynyt Laura rikkoi myös yhteisön biologisen jatkuvuuden ketjun. Hänelle ei kelvannut kylän oma poika. Laura selostaa valintojaan seuraavasti (PM, 63):

Meidän nuoruutemme sattui aikakauteen ja paikkaan, jossa valinnan varaa oli liikaakin. Ja me tietysti valitsimme parhaat, vai olisiko pitänyt valita oman heimomme lyhyenlännät jantturat, kun tarjolla oli salskeita valioyksilöitä?

Pahan morsian -teoksessa synnytetty näkökulma saksalaissotilaan ja suomalaisnaisen seurustelusuhteeseen johtaa lukijan mahdollisuuteen käydä läpi rakastumisen, tuhon, häpäisyn ja väkivallan kokemukset Lauran näkökulmasta. Lauran ja muiden saksalaissotilaiden kanssa seurustelleiden naisten ongelma on, ettei syyllisiä etsivä sodanjälkeinen yhteisö huomioi Lauran ja muiden saksalaissotilaiden kanssa seurustelleiden naisten toiminnan sitä puolta, joka heille itselleen hahmottuu eettisenä. Lauran kannalta katsottuna rakkaus saksalaissotilaaseen merkitsee tulevaisuutta koskevaa lupautusta. Laura on rakastaessaan tehnyt sitoumuksen, tulevaisuutta koskevan lupauksen. Hän ei riko lupautaan, vaan odottaa Klausia siihen asti, että saa tiedon tämän kuolemasta.

Lukija suostutellaan katsomaan Lauran toiminnan luonnetta kuitenkin myös ulkoapäin. Laura perustelee saksalaismiehen paremmuutta viitaten juuri niihin ulkoisiin ominaisuuksiin, joiden perusteella suomalaiset lyhyenlännät jantturat kuuluvat arjalaisiin nähden alempaan rotuun. Laurakin on siten omaksunut kansallissosialismin rotuopillisen ideologian peruslähtökohdat. Lukijalle on myös kerrottu, että Norjassa viettämäänsä aikana Laura lohdutti itseään runsaalla alkoholilla käytöllä. Ennakkoa tulevasta kotimaastaan ottanut Laura on raskauden aikaisen alkoholismin myötä toiminut siis moraalittomasti lastaan kohtaan. Kahden vuosikymmenen päästä isänsä hautajaisiin palatessaan Laura tapaa poikansa, johon ei ole pitänyt yhteyttä. Laura suhtautuu poikaansa kylmästi. Raskautensa aikana tai myöhemminkään lopulta psykiatriseen hoitoon ajautuneella Lauralla ei ole ollut voimia tai halua olla kiinnostunut yhteisön silmätikuksi ja koulukiusatuksi tulleen ”saksalaisäpärän” kohtalosta. Lauran ristiriitaiseksi rakennettu henkilöahmo toimii näin menneisyyden työstämisessä esittäytyvien ambivalenttien eettisten ja moraalisten kysymysten ruumiillistumana.

Naiseen latautuneiden symbolisten suhteiden seurauksena Lauran henkilöahmosta tulee ratkaiseva heijastuspinta koko yhteisön kipeään menneisyyden käsittelyssä. *Pahan morsian* -teoksen lailla myös Kaarlo Haapasen teoksessa nainen on tuhon ja tragedian projisoinnin kohde. Nainen on kuitenkin myös paremman tulevaisuuden mahdollisuuden heijastuspinta. Onko yhteisöllä vielä mahdollisuuksia nousta jaloilleen, rakentaa tuhonjälkeistä tulevaisuutta? Palaan vielä lyhyesti Haapasen teoksessa esitettyyn kuvaukseen henkisestä ja konkreetista jälleenrakentamisesta.

Teoksen loppupuolella jälleenrakennuskertomuksen mies kohtaa vielä yhden naisen. Tuhoutumatta jääneen talon vieressä olevasta metsiköstä Matti löytää eräänä päivänä, jälleenrakennustyön jo käynnistyttyä, evakosta palaavan naisen lehmiensä kanssa. Nainen on kytkenyt lehmänsä puuhun ja huutaa hädissään apua (JLAT, 206–207):

– Hei mies, ettäkö tet kuule, kö mie olen jo kahesti kysyny teiltä. Ettäkö tet tulis aphun? Ääni oli itkuinen. Naisen ympärillä mäntyihin kytettyinä seisoksi sohjossa kahdeksan lehmää.

– Kuinka te täällä olette? Lossirannassa teidän pitäisi ...

Eihän nainen voinut tietää, että Matti oli melkoinen lossipuolen tuntija: – Mistä te olette tulossa?

– Mie olen pallaamassa evakosta Limingasta. Auto meni rikki. Kuski meni korjaamolle ja on lähettänyt sanna, ettei hänen autollaan pääse. Mie olen ollu tässä jo tuntisotalla. Tästä ei voi mihinkään lähtyä. Jos lähtisi, sati vain vorot veisivät nuot kaikki. Niille häätyis kohta olla... Naiselta pääsi hätääntynyt itku. Pahimman puuskan asetuttua Matti kysyi silmiään pyyhkivältä ja niiskuttavalta naiselta evakkotoimiston puhelinnumeroa.

Nainen antoi lapun:

–Sieltä kyllä saapi apua.

Matin ja muiden taidokkaiden ja ahkerien miesten raatamisen tuloksena on lossi Kemijoen yli. Kun kulkuväylä on saatu avattua, voivat evakot palata vähitellen kotikyliinsä – tai siihen, mitä niistä oli jäljellä. Matti auttaa evakosta tulevia, ohjaa liikennettä ja saa palkakseen lehmiensä kanssa palaavilta evakoilta lypsytuoretta maitoa.

Kun teoksessa on kuljettu jälleenrakennuskertomuksen kerronnallinen kaari selviytymiseen asti, parempi tulevaisuus alkaa olla jo näköpiirissä. Kun miehet ovat saaneet työllään ja neuvokkuudellaan aikaiseksi kotiinpaluun mahdollistavat materiaaliset olosuhteet, nainen kulkee lypsylehmiensä kanssa joen yli kohti tulevaisuutta. Tulevaisuus on poikivissa lehmissä, synnyttävissä naisissa, naisissa jotka ruokkivat miehen ja lapset – ja juuri naista ja lasta varten mies tekee työnsä. Tulevaisuutta symboloivaan lehmien rinnalla kulkevaan naiseen sisältyy lupaus jatkuvuudesta ja katkoksen umpeen kuroutumisesta: nainen on jälleen sitoutunut isänmaahansa, suvunjatkamiseen ja yhteiseen tulevaisuuteen ja vapautuu näin epäilyistä.

Ystävyys, rakkaus, tuho, väkivalta

Haapasen, Laitisen ja Mikkolan teoksissa sodan raunioittamasta henkisestä ja konkreetista maisemasta keskustellaan edellä kuvatuissa esimerkeissä naisen henkilöhaahmon kautta. Nainen on yhtäältä tuhon käsittelyn, toisaalta Haapasen ja Mikkolan teoksissa

myös tuhosta selviytymisen ja jaloilleen nousemisen heijastuspinta. Naisen henkilöhahmo on näissä teoksissa myös tuhoon johtaneen suomalais-saksalaisen liittolaisuuden käsittelyn areena.

1980-luvun teokset eivät kuitenkaan suinkaan olleet ensimmäisiä tämän aihepiirin romaaneja. Pikemminkin ne jatkavat Paa-vo Rintalan teoksen *Pojat. Kuvia vuosina 1941–1944 Oulun poikien suhteesta ajan suureen ihanteeseen, sotaan ja sen edustajiin, saksalaisen vuoristoarmeijan alppijääkäreihin* (1958) tapaa muistaa pohjoissuomalainen sota-aika. Teoksessa tapahtumia tulkitaan paitsi Oulun poikien näkökulmasta, myös suomalaisnaisten ja Saksan armeijaan kuuluneiden miesten välisten suhteiden kautta. Rintalan jälkeen Annikki Kariniemi julkaisi vuonna 1971 teoksen *Veren kuva. Kirja sodasta, naisista ja sotilaista* ja vuonna 1977 teoksen *Veren ikävä*. Molemmat teokset keskittyvät suomalais-saksalaiseen seurustelusuhteisiin.

Noustuaan Rintalan ja Kariniemen teoksissa esiin aihe katosi hetkeksi palatakseen jälleen 1980-luvun lopulla ja uudelleen 2000-luvun alussa. Vuonna 2004 Ahti Taponen sivusi teemaansa teoksessaan *Messias*, samoin Bengt Pohjanen romaanissaan *Saksan tuli polttaa: kertomus Lapin sodasta*. Seuraavana vuonna Erkki Vittaniemi julkaisi aiheita käsittelevän teoksen *Väinölän yö*, ja Mauri Paasilinna ensin vuonna 2004 teoksen *Sotamorsian* ja vuonna 2007 sen jatkoksi teoksen *Jäämerentie*. Suomalais-saksalaiset romanssit nousivat esiin myös Pekka Jaatisen vuonna 2004 aloittamassa sotaromaanien sarjassa. Viimeksi aiheita on käsitelty Enni Mustosen teoksessa *Lapinvuokko* (2010), Katja Ketun teoksessa *Kättilö* (2011) ja Paula Havasteen *Yhden toivon tie* -romaanissa (2011).⁸

Saksan armeijan edustajien ja suomalaisnaisten välisten suhteiden tarkastelu on Rintalan teoksesta lähtien muodostanut lähes ikonista kuvaa pohjoissuomalaisista sotamuistoista aina 2010-luvun teoksiin saakka. Huomattavasti harvemmat kirjailijat ovat olleet kiinnostuneita esimerkiksi evakkoajasta, kodin ja kotiseudun menettämistä tai sen jälleenrakentamisesta. Mutta miksi pohjoissuomalaisia sota-ajan muistoja on käsitelty niin usein juuri tämän tee-

man kautta? Miksi tästä ”vaietusta” aiheesta on eri vuosikymmeniä puhuttu niin paljon?

Yhtäältä kyse on medioiden välisestä ja intertekstuaalisesta lainautumisesta, eri medioiden ja etenkin kaunokirjallisten teosten kytkeytymisestä sekä toisiinsa että muihin kulttuurisen muistin tuotoksiin eli kertomusten ja henkilöhahmojen kierrättymisestä. Kaunokirjallisesta teoksesta toiseen kierrätettyjä naisen kuvia ovat olleet esimerkiksi puoskaroituja abortteja tekevän naisen, saksalaisten konjakista lohtua etsivän naisen, pienillä lahjuksilla sukupuoliyhteyteen houkuteltavissa olevan naisen ja kevytmielisen sosiaalista nousua tavoittelevan hempukan henkilöhahmot. Näiden ominaisuuksien kautta rakennettu nainen on seksuaalisen hurman ja sodan julmuuden yhdistelmän kokevana henkilöhahmona ollut kenties mielenkiintoisempi kuin esimerkiksi henkilöhahmo, joka kokee pelkästään sota- ja evakkoajan raskauden ja oman kotinsa menettämisen tuskan. Osana nykyistä traumakulttuuria (Luckhurst 2008) ja traumakulutusta (Parr 2008) erotisoidut menneisyyden esitykset vetoavat affektiivisuutensa kautta lukija- ja ostajakuntaan ja onnistuvat lunastamaan paikkansa menneisyyden esittäjinä.

Toisaalta jo sodanaikaisessa ranskalaisessa kirjallisuudessa naisen ruumista hyödynnettiin natsi-Saksan ja Ranskan suhteiden, veljeilyn ja vastarinnan, käsittelyn areenana (Sanyal 2009, 84–85). Saksassa taas neuvostosotilaiden raiskaamien naisten ruumiit ovat symboloineet saksalaisten kollektiivista sodanaikaista kärsimystä (Moeller 2001, 58). Suomalaisessa muistikulttuurissa seksuaalisen naisen henkilöhahmo on toiminut vastaavalla tavalla kollektiivisen muistin koetinkenttänä suomalais-saksalaisen liittolaisuuden tulkitsemisessä.

Suomalais-saksalaisten romanssien kuvaus on säilyttänyt elinvoimaisuutensa kenties myös siksi, että se on tarjonnut mahdollisuuden sodan muistamiseen sisältyvien ristiriitaisuuksien käsitteilyyn. Paavo Rintalan teoksessa *Pojat* synnytettiin vaikutusvaltainen kuva naisesta, joka hylkää isänmaalliset tehtävänsä, kotinsa, miehensä ja lapsensa. Toisaalta teoksessa tuotettiin sota-ajan kuvausta myös muiden sosiaalisten suhteiden kuin suomalais-saksalais-

ten sukupuolisuhteiden kautta: suomalaispoikien ja saksalaissotilaiden välillä orastavan ystävyyden kautta. Myös Leevi Mikkolan teoksessa *Pohjoinen palaa* (1987) sivutaan suomalais-saksalaista ystävyyttä. Seuraavassa sitaatissa kuvataan suomalaissotilaiden risiriitaisia tuntoja aseveljeyden muututtua vihollisuudeksi. Suomalaispartio ampuu summittaisesti valittuun vetäytymässä olevan saksalaiskolonnan autoon etsiäkseen helpotusta sotilaiden huutavaan nälkään (PP, 128–129):

Ammutut luodit olivat surmanneet autonkuljettajan, joka retkotti ovea vasten nyökkähtäneenä ja putosi siitä velttona tielle. Erkki suuntasi taskulampun valon kaatuneen kasvoille.

– Mitä helevettijä!

Nuo läikikkäiksi sinistyvät kasvot hän oli nähnyt ennenkin. Ne olivat pyöreähköt, tukka oli tumman aaltoileva. Mies oli lisäksi tanakka. Ei ollut pitkäkkään aikaa siitä, kun sanoimme toisillemme näkemiin, Erkki totesi. Kaatunut oli Hans, häitarin soittaja. --- Kuinka taitavasti hän oli soittanut... mestari vailla vertaa. Voi tulenpalavan helevetti tätä elämän karneutta! Erkki manasi. Kolme kertaa tapasin hänet ja joka kerta hän muisti soittaa Lili Marleenea ja sitä Pohjolan heinäkuun yötä. Ripakasti ja kevyesti tuli böömiläinen polkkakin. Hän oli vilpitön suomalaisten ystävä, auttoi rajakylän ihmisiä ja nai Mäkelän Berttaa...

Erkille Hans oli kertonut kotinsa tuhoutumisesta, isän ja äidin kuolemasta, velipojan kaatumisesta Venäjän aroilla. Vain sisko oli tuolloin ollut elossa.

Vihollinen on sodassa yleensä kasvoton ja nimetön: hän on anonyymi. Juuri vihollisen nimettömyyden kautta valtiojohtoinen väkivalta tulee mahdolliseksi. (Gaston 2009, 148–150.) Edellä olleessa sitaatissa Saksan armeijaan kuulunut Hans on kuitenkin kaikkea muuta kuin anonyymi. Hän on mies jolla on tunnistetut kasvopiirteet ja suomalaissotilaiden tuntema, sodan aiheuttamien kärsimysten täyttämä elämäkerta. Hans, vihollinen, jolla on nimi, oli myös ”rajaseutujen ystävä”. Paradoksaalista kyllä, Hansia ei näytetä muistettavan Lapin polttajana saatikka julmiin kauhutekoihin syyllistyneen Saksan armeijan edustajana.

Marianne Junila (2000, 202; ks. myös Virolainen 1999, 85) on todennut, että Lapin sotaa koskevaan suulliseen muistitietoon sisältyy sitkeästi elänyt harhakäsitys, jonka mukaan Lapin poltta-

neet saksalaiset olivat toisia kuin ne saksalaiset, joihin oli jatkosodan aikana pohjoisen paikkakunnilla ehditty tutustua.⁹ *Pahan morsian*-teoksessa tämä ajatus esitetään hävitystyöt määränneeseen Saksan armeijan kenraalieversti Lothar Renduliciin viitaten näin (PM, 80):

Jouduimme jäämään viimeiseen mahdolliseen kuljetukseen saakka ja sen vuoksi jouduin näkemään oman tutun kirkonkylänikin polttamisen.

Saksasta oli tuotettu erikoisryhmä pioneereja tätä tehtävää varten, sillä Rendulic epäili paikan päällä vuosikausia asuneiden joukkojen tehokkuutta tähän vandalismiin.

Suomalais-saksalaisten seurustelusuhteiden kuvaus on kenties säilyttänyt toimivuutensa menneisyyden työstämisessä juuri siksi, että seurustelusuhteissa esittäytyy edellä olleessa sitaatissa mainittu toisistaan erotettujen ”hyvien” saksalaisten ja ”pahojen” saksalaisten paradoksi. Romanssien kautta kuvattavissa olevien vaikeasti yhteen sovitettavien elementtien – eettisyyden ja moraalisuuden ääripäiden, tuhon ja rakkauden, ystävällismielisen kanssakäymisen, julmuuden ja väkivallan – yhdistelmä muodostaa kiinnostavan näkökulman aseveljeyden synnyttämään kansalliseen traumaan.

2000-luvun historiallisissa romaaneissa kierrätetään ikonisen aseman saavuttanutta kertomusta suomalaisnaisen ja saksalaisso-tilaan rakkaussuhteesta. Samalla kertomus on uudelleenkirjoitettu esittelemällä uudenlaisia eettisyyden ja moraalisuuden, ystävyys- den, rakkauden, tuhon ja väkivallan asetelmia. Pekka Jaatisen teok- sessa *Uhrivalkeat: Romaani Rovaniemen tuhosta ja valtauksesta* (2005, jatkossa U) suomalaissotilaat seuraavat vetäytyviä saksalai- sia todistaen näiden rakennuksiin ja kotieläimiin kohdistamaa jul- muutta. Saksalainen sotilas käyttää vetäytyvän saksalaiskolonnan mukaan liittynyttä tiedottomassa tilassa olevaa suomalaisnaista hy- väkseen tunteettomasti. Suomalaisia vastaan taistelemaan joutunut Saksan armeijan upseeri Max pyrkii kuitenkin huolehtimaan hävi- tyksen keskelle jääneestä suomalaisesta seurustelukumppanistaan Sylvistä. Sylvi ei ehkä sivuelinkeinonsa sikiönlähdetyksen ja oman

lapsensa kieltämisen huomioiden olisi kuitenkin kunniallisin morsian.

Enni Mustosen teoksessa *Lapinvuokko* (2010) Annikki Hallavaaran ja Heinrich Salzmayerin rakkaussuhde asettuu vain hetkiseksi Annikin myöhemmän seurustelusuhteen esteeksi. Annikin uusi rakkaus, saksalaisten toimesta vaimonsa ja tyttärensä sekä toisen silmänsä menettänyt Nils-Aslak Hetta hylkää vähäksi aikaa Annikin saatuaan tietää tämän saksalaismenneisyydestä. Annikki ei kuitenkaan tule *Pahan morsian*-teoksen Lauran tavoin yhteisönsä pahoinpitelemäksi ja torjumaksi. Keskeisempää teoksessa on Annikin ja Heinrich Salzmayerin ystävyydestä rakkaussuhteeksi kasvavan suhteen tema. Sekä Annikki että Heinrich ovat sodan uhreja: he molemmat ovat menettäneet puolisonsa käynnissä olevassa sodassa. Yhteinen suru asettaa heidät molemmat uhrin asemaan.

Paula Havasteen teoksessa *Yhden toivon tie* Saksan armeijan palveluksessa ollut ja saksalaissotilaan kanssa tyydyttävää rakkauselämää viettänyt suomalaisnainen joutuu huomaamaan jääneensä aseveljeyden katkettua vihollislinjojen väärälle puolelle. Saksalaisia vastaan taistelevat suomalaissotilaat raiskaavat sairaanhoitajattaren rangaistukseksi tämän saksalaismielisyydestä. Heidi Köngäs on teoksessaan *Dora, Dora* (2012) korvannut puolestaan saksalaisen kanssa seurustelleen suomalaisnaisen miespuolisella hahmollla. Tulkkina toimiva suomalaismies rakastuu varusteluministeri Albert Speerin naispuoliseen sihteeriin, mutta tulee ensin raiskatuksi ja myöhemmin likvidoiduksi.

Katja Ketun teos *Kättilö* (2011) keskustelee pohjoissuomalaisen sotamuistojen kytkeytymisestä natsien rotu- ja seksuaalipoliitiikkaan. Teos sekoittaa sodan muistamisen eettis-moraalista asetelmaa rakastavaisten, kättilön ja saksalaissotilaan, biologisen taustan kautta. Saksalaissotilas on syntyperältään puoleksi pohjoissuomalainen. Vastaavasti kättilö ei aina ole hänkään hyvyyden perikuvaa. Kättilö on valmis samaa saksalaissotilasta tavoittelevan ja tälle raskaana olevan naisen sikiöiden tappamiseen itsensä ja rakkautensa tähden.

Yhteisönsä syyllistämät saksalaismorsiamet olivat sodanjälkeisessä Suomessa pitkään marginalisoitu ja vaiettu ryhmä. Laitisen teos ja sen pohjalta dramatisoitu teatteriesitys antoivat 1980-luvulla äänen saksalaissotilaiden kanssa seurustelleille naisille ja välineen lukevalle yleisölle käsitellä kipeitä sota-ajan muistoja eri suunnista käsin. Laitisen teos kommentoi vaikenemisen ja kertomisen suhdetta suhteessa syyllisyyteen Lauran ja samaan ryhmään kuuluneiden muiden naisten äänellä näin (PM, 63):

Me emme kiroa saksalaista miestä vaikka hänen syyllisyytensä ihmiskuntaa kohtaan tiedämmekin. Emme me kiroa vaikka emme ihastelekaan, emme ylipäänsä puhu mitään, me vaikenemme heistä ja siitä lyhyestä onnen ajasta jonka he meille antoivat. Se oli meidän nuoruutemme, jonka laista minkään sukupolven nuoret naiset missään aikakaudessa eivät ole kokeneet eivätkä tule kokemaan. Me vaikenemme, koska meitä ei ymmärretty silloin eikä tulla koskaan ymmärtämään.

2010-luvulla sodanaikaiset suomalais-saksalaiset romanssit ovat tuskin enää nähtävissä ”vaiettuna aiheena”. Saksalaisten morsiamet ja suhteiden seurauksena syntyneet lapset ovat myös tulleet tunnistetuiksi menneisyyden kipeiden muistojen traumatisoimana ryhmänä.¹⁰ Samalla aihepiirin kaunokirjallisuudesta on tullut entistä näkyvämmällä tavalla kansallisen muistin tuottaja ja ravistelija. Sotavuosien synnyttämien yksilöllisten, sosiaalisten ja kulttuuristen traumojen muut ulottuvuudet ovat jääneet itseään toistavan ja toiston kautta vahvistuvan kertomuksen varjoon.

Nykypäivään asti jatkunut Suomalais-saksalaisten seurustelusuhteiden kuvaus on esimerkki menneisyyttä tuottavien kertomusten noususta, väliaikaisesta katoamisesta ja toisaalta marginaalisten kertomusten siirtymisestä marginaalista keskiöön. Muistamisen ja unohtamisen vuorottelu muodostaa näin kulttuurisen muistin prosessuaalisen liikkeen, jossa samaa kertomusta kierrätetään tulkitsemalla sitä uudelleen kulloisenkin nykyisyyden lähtökohdista käsin. Uudet teokset muokkaavat edelleen sodan muistikulttuuria, joka rakentuu toiston, valikoinnin ja uudelleentulkinnan kautta.¹¹

VIITTEET

¹ Muistomerkin yhteydessä olevassa erillisessä näyttelykokonaisuudessa esitellään myös Rovaniemen kaupunkia ennen ja jälkeen tuhon. Ks. muistomerkkihankkeen vaiheista Kinnunen (2010).

² Ks. laajemmin kirjallisuuden ja kulttuurisen muistin suhteista Korhonen (tulossa).

³ 1980-luvulla ilmestyi rypäs tämän aihepiirin teoksia. Muita 1980-luvulla julkaistuja aihetta käsitteleviä teoksia ovat mm. Kauko Röyhkän parodiseksi sotaromaaniksi kuvattu *Magneetti: romaani* (1987), Leevi Mikkolan *Rajakylät paloivat* (1983), *Jälleen elämän maku* (1985) ja Ritva Kariniemen *Katkeraa savua: romaani* (1986). Leevi Mikkola on julkaissut myös dokumentaarisen muistelmateoksen *Lapinpolttajien kintereillä Inariin* (1997) ja muistelmateoksen *Juurakkatulilla* (2007). Kaarlo Haapanen on julkaissut myös ns. Pietarsaari-trilogian ja teoksen *Kenraali Kainulaisen uho: lyhyitä kertomuksia pitkästä sodasta*. Ritva-Kaija Laitinen on julkaissut *Pahan morsian*-teoksen lisäksi teoksen *Jobin kirja*.

⁴ Jatkosodan loppuvaiheessa Pohjois-Suomessa oli n. 210 000 Saksan armeijaan kuulunutta henkilöä. Saksalaisilla oli Rovaniemellä muun muassa oma kasino, radioasema, kirjakauppa ja teatteritaloksi kutsuttu Haus der Kameradschaft”. Tienvarsilla oli saksalaiset tienviitat, kauppaan ja sen lähialueille nousi parakkikyliä ja kauppalassa toimi 65 esikuntaa. Saksalaisia asui myös vuokralaisina kauppalalaisten yksityisasunnoissa ja julkisissa rakennuksissa. Kauppalassa järjestettiin yhteisiä urheilutapahtumia, iltamia, elokuvanäytöksiä ja saksalaisia kulttuuritapahtumia. (Runtti 1997; Junila 2000; Latvala 2012.) Saksalaissotilaille oli korostettu korrektin käyttäytymisen merkitystä aseveljinä nähtyjä suomalaisia kohtaan. Ks. Wehrmachtin seksuaalipolitiikasta Beck (2005); Mühlhäuser (2009); Westerlund (2011).

⁵ Ritva-Kaija Laitisen teoksen teatterisovitus vuodelta 1986 nosti omalta osaltaan tässä käsiteltyjen teosten teemoja laajemman keskustelun

kohteeksi. Paavo Rintalan teoksen *Pojat* filmatisointi on kenties ollut jopa alkuperäisteosta merkittävämpi kulttuurisen muistin tuottajana.

⁶ Aitauksessa olleesta saksalaisilta jääneestä tavaramäärästä kerrotaan useissa sotaa käsittelevissä muisteluissakin (esim. Kuusela 2010). Saksalaisten jättämällä tavaravarastoilla on kulttuurista muistia rakentavassa kerronnassa vahva symbolinen merkitys. Nälkäiset suomalaissohilaat olivat Rovaniemelle tultuaan kielloista huolimatta syöneet saksalaisia säilykeherkkuja. Haapasen teos hyödyntää monia symbolisesti latautuneita ja suullisena perinteenä, myytteinä ja esimerkiksi sanomalehdissä julkaistuina kertomuksina eläneitä muistoja.

⁷ Epäluotettavan naisen henkilöahmo on tuttu sotapropagandasta (ks. Gubar 1987, 240) ja sotilaiden korsuperinteen pilkkalauluista (ks. Westerlund 2011, 325–341). Suomalaisissa sodanjälkeisissä elokuvissa langenneen naisen henkilöahmon kautta työstettiin Anu Koivusen (1995, 127–129) mukaan hävityn sodan turhaumia, maskuliinista menetystä ja kyvyttömyyttä puolustaa isänmaan äidin ruumista.

⁸ Muilla foorumeilla teemasta ovat monipuolisesti keskustelleet Anu Heiskanen (2004; 2006; 2008; 2011), Maria Lähteenmäki (1999), Marianne Junila (esim. 2006; 2008), Sari Näre (2008, 351–355), elokuvaohjaaja Virpi Suutari (2009), Irja Wendisch (2006) ja Lars Westerlund (2011).

⁹ Mikko Uola (2010, 491) puolestaan toteaa, että ”inhimilliseltä kannalta ymmärrettävä” ajatus siitä, että polttajat eivät olleet paikkakunnalla pitkään asuneita sotilaita voi jossain määrin pitääkin paikkansa. Kyseessä saattoivat olla pohjoiseen vetäytyvien, tehtävään määrättyjen sotilaiden joukko.

¹⁰ 2000-luvulla Lapin sodan vaikutuksista on puhuttu laajemmin tunnistetuksi tuleamisen teemojen kautta. Tämä on näkynyt erilaisten yhdistysten perustamisena ja keskustelun herättämisenä esimerkiksi saksalaissotilaiden lasten kohtalosta. Nykyisyyden ja menneisyyden välisen suhteen muotoilut, jotka saavat symbolisen reparaation muotoja ovat keskittyneet usein juuri hegemonisten kansallisten historiatulkin-

tojen marginaaliin jääneiden, henkilökohtaisella ja kollektiivisella tasolla identiteetissään menetyksen ja tuskan elementtejä kannattelevien ryhmien ylläpitämiksi keskusteluiksi (Löfström 2006; 2011).

¹¹ Lämpimimmät kiitokseni tätä tekstiä lukeneille Jan Löfströmille, Kuisma Korhoselle ja Erkki Vainikkalalle hyödyllisistä kommentista.

LÄHTEET

Kirjallisuus

- Haapanen, Kaarlo (1989) *Ja Lappi oli autio ja tyhjä*. (JLAT) Helsinki: Tammi.
- Havaste, Paula (2012) *Yhden toivon tie*. Helsinki: Gummerus.
- Jaatinen, Pekka (2005) *Uhrivalkeat. Romaani Rovaniemen tuhosta ja valtauksesta*. Helsinki: Johnny Kniga.
- Kettu, Katja (2011) *Kättilö*. Helsinki: WSOY.
- Köngäs, Heidi (2012) *Dora, Dora*. Helsinki: Otava.
- Laitinen, Ritva-Kaija (1986) *Pahan morsian*. (PM) Pohjoinen: Pohjoinen.
- Mikkola, Leevi (1987) *Pohjoinen palaa*. (PP) Hämeenlinna: Karisto.
- Mustonen, Enni (2010) *Lapinvuokko*. Otava.

Lähteet

- Ahto, Sampo (1985) *Muistoja Lapin sodasta: Sotasokeat ry:n kevätjulkaisu*. Markus Palokangas & al. (toim.), Helsinki: Sotasokeat ry.
- Arrela, Veli & Erkki Rännäli (toim.) (1991) *Näin taisteli kotirintama – Muistoja Lapin sotavuosilta 1939–1945*. Rovaniemi: Lapin liitto.
- Beck, Birgit (2005) ”Sexual violence and its prosecution by courts Martial of the Wehrmacht.” Teoksessa Roger Chickering & al (toim.), *A world*

at total war. *Global conflict and the politics of destruction, 1937–1945*, s. 317–332. Cambridge & al: Cambridge University Press.

Erll, Astrid (2008) "Literature, film, and the mediality of cultural memory." Teoksessa Astrid Erll & Ansgar Nünning (toim.), *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, s. 389–398. Berlin: De Gruyter.

Erll, Astrid (2009) "Wars we have seen. Literature as a medium of collective memory in the 'age of extremes'." Teoksessa Elena Lamberti & Vita Fortunati (toim.), *Memories and representations of war. The case of World War I and World War II*, s. 27–44. Amsterdam & New York: Editions Rodopi.

Erll, Astrid & Rigney, Ann (2006) "Literature and the production of cultural memory. Introduction." *European Journal of English Studies* 10.2, 111–115.

Erll, Astrid & Ann Rigney (2009) "Introduction: Cultural memory and its dynamics." Teoksessa Astrid Erll & Ann Rigney (toim.), *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory*, s. 1–14. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

Gaston, Sean (2009) *Derrida, literature and war. Absence and the chance of meeting*. New York: Continuum International Publishing Group.

Gubar, Susan (1987) "This is my rifle, this is my gun. World War II and the blitz on women." Teoksessa Margaret Higonnot et al.(toim.), *Behind the lines. Gender and the two World Wars*, s. 227–259. New Haven and London: Yale University Press.

Gutman, Yifat, Sodaro, Amy & Brown Adam D. (2010) "Introduction: Memory and the future. Why a change of focus is necessary." Teoksessa Yifat Gutman, Amy Sodaro & Adam D. Brown (toim.) *Memory and the future. Transnational politics, ethics and society*, s. 1–14. Hampshire & New York: Palgrave Macmillan.

Harjumaa, Pentti (1986) "Pahan morsiamet – saksalaisten naiset: Ritva-Kaija Laitisen kirja kipeästä aiheesta." *Pohjolan sanomat* 9.2.1986.

Heiskanen, Anu (2004) "Kansakunnan huonot naiset – myyttinen kuva ja todellisuus Kolmannen valtakunnan alueelle 1944 lähteneistä suomalaisista naisista." Teoksessa Kari Alenius, Olavi K. Fält & Jouko Vah-

- tola (toim.), *Vieraat sotilaat*, s. 179–190. *Studia Historica Septentrionalia* 45. Rovaniemi.
- Heiskanen, Anu (2006) ”’Sitä taas eletään tätä päivää’. Nuoren naisen elämä ja valinnat kolmannen valtakunnan vaikutuspiirissä ja miehitettyssä Saksassa.” Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.), *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, s. 261–274. Helsinki & Jyväskylä: Minerva.
- Heiskanen, Anu (2008) ”A useless war memory. Erotic fraternization, German soldiers and gender in Finland.” Teoksessa Sylvia Paletschek & Sylvia Schraut (toim.), *The gender of memory*, s. 204–220. Campus Verlag.
- Heiskanen, Anu (2011) ”Kolmanteen valtakuntaan 1944 lähteneiden suomalaisten naisten kokemuksia äitiydestä ja selviytymisestä.” Teoksessa Lars Westerlund (toim.), *Ulkomaalaisten sotilaiden lapset Suomessa 1940–1948, osa 2*, s. 184–198. Kansallisarkisto.
- Junila, Marianne (2000) *Kotirintaman aseveljeyttä. Suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Junila, Marianne (2004) ”’Sakemanniikaan’ – vieras sotavoima pohjois-suomalaisessa yhteisössä.” Teoksessa Kari Alenius, Olavi K. Fält & Jouko Vahtola (toim.), *Vieraat sotilaat*, s. 147–164. *Studia Historica Septentrionalia* 45. Rovaniemi.
- Junila, Marianne (2006) ”Isä: Saksalainen sotilas.” Teoksessa Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki (toim.), *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, s. 243–260. Helsinki & Jyväskylä: Minerva.
- Junila, Marianne (2008) ”Eri maata. Vieraiden naiset ja lapset kansallisessa kertomuksessa.” *Nuorisotutkimus* 2/2008, 32–45.
- Kinnunen, Veera (2010) ”Rovaniemeläinen muistomerkinäytelmä.” Teoksessa Päivi Rantala & Veera Kinnunen (toim.), *Pottuvoita ja banaanipuita*, s. 30–57. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Kivimäki, Ville & Tepora, Tuomas (2012) ”Meaningless death or regenerating sacrifice? Violence and social cohesion in wartime Finland.” Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.), *Finland in World*

- War II. History, memory, interpretations*, s. 233–276. Leiden & Boston: Brill.
- Koivunen, Anu (1995) *Isänmaan moninaiset äidinkasvat. Sotavuosien suomalainen naisten elokuva sukupuoliteknologiana*. Turku: Suomen elokuvatutkimuksen seura.
- Korhonen, Kuisma (tulossa) ”Kulttuurinen muisti ja kirjallisuus.” Teoksessa Jarmo Pulkkinen ja Kari Väyrynen (toim.), *Historian teoria ja filosofia*.
- Kuusela, Aulis (2010) ”Kertomus Lapin sodasta.” *Pohjolan Sanomat* 19.4. 2010.
- Lachmann, Renate (2004) ”Cultural memory and the role of literature.” *European Review*, 12: 2, 165–178.
- Lachmann, Renate (2008) ”Mnemonic and intertextual aspects of literature.” Teoksessa Astrid Erll & Ansgar Nünning (toim.), *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, s. 301–310. Berlin: De Gruyter.
- Latvala, Jussi (2012) ”Organisation Todt – 20. Vuoristoarmeijan laajamittaista rakennustoimintaa Rovaniemellä 1941–44.” *Totto* XIX, 34–41.
- Luckhurst, Roger (2008) *Trauma question*. London & New York: Routledge.
- Lähtenmäki, Maria (1999) *Jätkäjääkäreitä ja parakkipiikojia. Lappilaisien sotakokemuksia 1939–1945*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Löfström, Jan (2006) ”Historialliset anteeksipyynnöt eksklusion välineenä? Symboliset hyvitykset ja kulttuurisen kansalaisuuden politiikka.” *Historiallinen Aikakauskirja* 104, 443–451.
- Löfström, Jan (2011) ”Historical apologies as acts of symbolic inclusion – and exclusion? Reflections on institutional apologies as politics of cultural citizenship.” *Citizenship Studies* 15: 1, 93–108.
- Martikainen, Tyyne (2005): *Jatkosodasta Lapin sotaan: Lapin tuho – sotarikos*. Kemi: Värisuora.

- Moeller, Robert G. (2001) *War Stories. The search for a usable past in the Federal Republic of Germany*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Mühlhäuser, Regina (2009) "Between 'racial awareness' and fantasies of potency. Nazi sexual politics in the occupied territories of the Soviet Union, 1942–1945." Teoksessa Dagmar Herzog (toim.), *Brutality and desire. War and sexuality in Europe's Twentieth Century*, s. 197–220. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- Neumann, Birgit (2008) "What makes literature valuable. Fictions of meta-Memory and the ethics of remembering." Teoksessa Astrid Erll, Herbert Grabes & Ansgar Nünning (toim.), *Ethics in culture. The dissemination of values through literature and other media*, s. 131–152. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Näre, Sari (2008) "'Kuin viimeistä päivää' – sota-ajan sukupuolikulttuuri ja seksuaalinen väkivalta." Teoksessa Sari Näre & Jenni Kirves (toim.), *Ruma sota* s. 335–380. Helsinki: Johnny Kniga.
- Parr, Adrian (2008) *Deleuze and memorial culture. Desire, singular memory and the politics of trauma*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ranta, Tapani (2005) "Rovaniemi on hävittänyt tehokkaasti lähes kaikki saksalaisajan muistomerkit." *Lapin Kansa* 12.6.2005.
- Ricoeur, Paul (2004) *Memory, history, forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rigney, Ann (2005) "Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory." *Journal of European Studies* 35: ½, 209–226.
- Rigney, Ann (2008) *The dynamics of remembrance. Texts between monumentality and morphing*. Teoksessa Astrid Erll & Ansgar Nünning (toim.), *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*, s. 345–356. Berlin: De Gruyter.
- Runtti, Susanna (1997) "Rovaniemi sota- ja jälleenrakennusvuosina." Teoksessa Matti Enbuske, Susanna Runtti & Turo Manninen (toim.), *Rovaniemen historia. Jokivarsien kasvatit ja junan tuomat*, s. 300–363. Rovaniemi: Rovaniemen kaupunki, Rovaniemen maalaiskunta, Rovaniemen seurakunta.

- Sanyal, Debarati (2009) ”The French war.” Teoksessa Marina MacKay (toim.), *The Cambridge companion to literature of World War II*, s. 83–97. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suutari, Virpi (2009) *Auf Wiedersehen Finnland*. For Real Productions.
- Tuominen, Marja (2001) ”Aika on heitellä kiviä ja aika kerätä kivet.” Teoksessa Heikki Annanpalo, Ritva Tuomaala & Marja Tuominen (toim.), *Saatiin tämä vapaus pitää. Tutkija kohtaa rovaniemeläisveteraanin*, s. 360–387. Rovaniemi: Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja C 21.
- Tuominen, Marja (2003) ”Lapin sodan tuhot ja jälleenrakennus.” Teoksessa Ilmo Massa & Hanna Snellman (toim.), *Lappi: Maa, kansat, kulttuurit. Suomalaisen kirjallisuuden Seuran toimituksia 924*, s. 102–125. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tuominen, Marja (2005) ”A good world after all? Recovery after the Lapland War.” Teoksessa Maria Lähteenmäki & Päivi Maria Pihlaja (toim.), *The North Calotte perspectives on the histories and cultures of northernmost Europe*, s. 148–161. Publications of the Department of History, University of Helsinki N:o18. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Tuominen, Marja (2011) ”Where the world ends? Places and challenges of the Northern cultural history.” Teoksessa Bruce Johnson & Harri Kiiskinen (toim.), *They do things differently there. Essays on cultural history*, s. 42–81. Cultural History 9, University of Turku. Turku: Turun yliopisto.
- Tuominen, Marja (2012) ”Sotahaavoja parannama. Näkökulmia henkiseen jälleenrakennukseen.” *Totto XIX*, 60–71.
- Turunen, Tiia (2011) ”Lapin sota. Sodan jalanjäljissä Rovaniemellä.” *Ruotuväki* 1/2011, 8–9.
- Uola, Mikko (2010) *Vallankumouksellisia, vakoilijoita ja aseveljiä. Myyttejä ja tosiasioita Lapin historiasta 1910-luvulta 1940-luvulle*. Minerva Kustannus.
- Vainikkala, Marja-Riitta (1987) ”Sodan haavat jäävät aina nuolematta.” *Kulttuurivihkot* 15 (1987): 1, 60–61.

- Virolainen, Kari (1999) *Elinikäinen taakka: ikääntyneiden lappilaisten muistot vuorovaikutussuhteistaan jatkosodan ajan Saksan armeijan sotilaisiin ja neuvostoliittolaisiin sotavankeihin*. Rovaniemi: Lapin yliopisto
- Wendisch, Irja (2006) *Salatut lapset – Saksalaissotilaiden lapset Suomessa*. Helsinki: Ajatus Kirjat.
- Westerlund, Lars (2011) *Ulkomaala[is]sten sotilaiden lapset Suomessa 1940–1948. Osa I, Saksalaisten sotilaiden lapset*. Helsinki: Kansallisarkisto.
- Winter, Jay (2010) ”Thinking about silence.” Teoksessa Efrat Ben-Ze’ev, Ruth Ginio & Jay Winter (toim.), *Shadows of war. A social history of silence in the Twentieth Century*. New York: Cambridge University Press.